

SPINOZA EN DE VREUGDE VAN HET INZICHT

KEES SCHUYT

SPINOZA

*en de vreugde
van het inzicht*

Persoonlijke en politieke vrijheid
in een stabiele democratie

UITGEVERIJ BALANS

Inhoud

Voorwoord – 7

Gebruikte afkortingen – 9

1 Inleiding – 11

2 Een chronologische benadering – 18

3 Van geboorte- tot sterfhuis: Spinoza's korte leven – 22

DEEL 1. DE EERSTE GESCHRIFTEN

4 Drie soorten kennis en de *Verbetering van het verstand* (1659/1661) – 31

5 Korte verhandeling over de *Korte Verhandeling* (1661) – 52

6 Descartes en Spinoza, het denkende ik en God (1663) – 73

DEEL 2. DE HOOFDWERKEN:

THEOLOGISCH-POLITIEK TRAKTAAT (1670)

EN *ETHICA* (1677)

7 Religie, filosofie en de vrijheid van spreken en denken
in het *Theologisch-Politiek Traktaat* (1670) – 99

8 De metafysische grondslag van de *Ethica* (1675/1677) – 133

9 De eenheid van lichaam en geest en het vraagstuk van de vrije wil – 157

10 Bestaansdrang, zelfbehoud en de oorsprong van emoties – 189

11 Tussen machteloosheid en blijdschap:

een vrij mens volgt de veilige raad van de rede – 220

12 Het hoogste geluk en de vreugde van het inzicht – 249

DEEL 3. PERSOONLIJKE EN POLITIEKE VRIJHEID
IN EEN STABIELE DEMOCRATIE

- 13 Voor burgers: over de beste staatsvorm,
Politieke Verhandeling (1677) – 273
14 Enkele (persoonlijke) conclusies – 299

Noten – 317

Voorwoord

Dit boek is het resultaat van lange jaren van studie van de geschriften van en over Spinoza. Bij deze studie ben ik zeer veel personen tegengekomen die mij daarbij geholpen hebben. Te veel om op te noemen. In het bijzonder denk ik hierbij aan leden en bestuursleden van de Vereniging Het Spinozahuis. De leden ben ik dankbaar voor de vele vragen die ze me in de loop der jaren gesteld hebben als cursist van de leescursussen over de *Ethica*, het *Theologisch-Politiek-Traktaat* of de *Brieven* waaraan ik als inleider of gesprekleider meedeed. Ook leerde ik veel van alle inleiders en vragen van geïnteresseerden die aanwezig waren bij de voorjaars- of najaarslezingen te Rijnsburg. De gesprekken met de bestuursleden, ter voorbereiding van deze lezingen en van de cursussen, hebben mij geholpen langzaam vertrouwd te raken met de vele fascinerende facetten van de filosofie van Spinoza. Ik wil hen hierbij dankzeggen, in het bijzonder Herman de Dijn en Wiep van Bunge, respectievelijk mijn voorganger en opvolger als voorzitter van de vereniging. Theo van der Werf als secretaris ben ik veel dank verschuldigd als hoofdorganisator, medesubsidievinder voor de zo noodzakelijke restauratie van het ‘huisje’ in Rijnsburg, museumbeheerder, vriend, gesprekspartner en blijvende informatiebron over alles wat maar met Spinoza te maken heeft. Al deze leden en bestuursleden zullen het ongetwijfeld op tal van punten niet eens zijn met mijn in dit boek gepresenteerde interpretaties van de vele moeilijke onderdelen van Spinoza’s filosofie, maar er is één opvatting die we allemaal delen, namelijk dat de vrijheid om te filosoferen, hét speerpunt van Spinoza’s denken, ook de vrijheid van interpreteren inhoudt.

De directe aanleiding echter om dit boek te gaan schrijven, vormden de ervaringen met de cursus die ik in het seizoen 2014/2015 en 2015/2016 gaf voor Spinozakring Soest. De intensieve manier waarop de cursus was opgezet met van tevoren te lezen teksten en schriftelijke voorbereiding van vragen over de tekst, dwong mij juist gedegen in te gaan op de onderlinge verwevenheid van al deze teksten. De chronologische benadering die ik nu

in dit boek volg, is een directe uitkomst van deze cursus. Daarom dank ik alle cursisten, in het bijzonder Gonny Pasman. Twee kritische meelezers bij de teksten die ik hier presenteer, wil ik in het bijzonder bedanken. Piet Steenbakkers, die mij met zijn uitmuntende kennis van de filosofie, de geschiedenis en de Latijnse teksten van Spinoza, door alle voorbereidende jaren van studie heen, veel heeft geleerd. Ik denk hier ook aan onze discussies over de Paulus-editie (1802) van Spinoza's werken. Hij heeft mij nu met zijn kritische opmerkingen bij de concepttekst voor fouten en historische onjuistheden behoed en met name heeft hij mij aangespoord enkele mythes over Spinoza, zoals de zogenaamde verbanning van Spinoza uit de stad Amsterdam, in mijn korte levensschets van Spinoza nu eens *niet* klakkeloos over te nemen. Jaap Goekoop, jaargenoot en studievriend, heeft mij allereerst geholpen door mij deelgenoot te maken van zijn uitgebreide psychiatrisch-neurologische kennis van de menselijke hersenen en vooral van zijn eigen studies over de samenhang hiervan met dimensies van persoonlijkheid en karakter. Onze gesprekken hierover waren inspirerend en hebben mij gesterkt in de opvatting dat de relatie tussen stof en geest, *brain* en *mind*, een uiterst moeilijk, maar nog volledig open wetenschappelijk vraagstuk betreft. Het geeft ons nog veel 'stof' tot 'nadenken'.

Ten slotte wil ik hier Uitgeverij Balans zeer bedanken dat zij is blijven geloven in mijn plannen voor het schrijven van een klein en mooi 'Spinoza-boekje'. Het heeft letterlijk vele jaren geduurd voordat ik dit ambitieuze project heb kunnen en durven realiseren. Haar geduld werd op de proef gesteld, maar toen het eindelijk zover was, waren onze oude voornemens nog niet vergeten. Het 'boekje' werd een boek, maar gelukkig bleef hun inzet om er een *mooi* boek van te maken. Dat dit is gelukt, mede door de vaardige en kritische redactie van Frans Stoks en Anneke Willemsen, heeft mij zeer gelukkig gestemd. Niet per se in de zin die Spinoza aan de gemoedstoestand van 'gelukzaligheid' toekent (zie hoofdstuk 12 van dit boek), maar in elk geval als een gevoel van tevredenheid en dankbaarheid. Tevreden omdat het nu eindelijk af is, dankbaar aan allen die mij daarbij hebben geholpen.

Gebruikte afkortingen

In de verwijzingen naar stellingen, teksten en tekstgedeelten in de geschriften van Spinoza heb ik de volgende afkortingen gebruikt:

Ethica

- E2:7 stelling 7 van deel 2 (evenzo E1:20; E3:6; E5:23)
E2:7 bew. bewijs (*demonstratio*) bij de stelling
E2:7 hulpst. hulpstelling (*lemma*) bij het bewijs
E2:7 opm. opmerking (*scholium*) bij de stelling
E2:7 toeg. toegift (*corrolarium*)
E2:7 toel. toelichting (*explicatio*)
E1:ax.3 axioma 3 van deel 1
E1:def.6 definitie 6 in deel 1 (evenzo E3:def.1; E3:def.2)
E1:app. aanhangsel (*Appendix*) bij deel 1
E4:vwd. voorwoord (*praefatio*) bij deel 4 (evenzo E3:vwd.; E5:vwd.)

Tractatus de Intellectus Emendatione (TIE)

- TIE 1:13 hoofdstuk 1, paragraaf 13 van *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (evenzo TIE 6:90); hoofdstukindeling volgens W.N.A. Klever 1986; paragraafindeling volgens C.H. Bruder 1843.

Korte Verhandeling van God, de Mens en diens Welstand (KV)

- KV 1:9,2 deel 1, hoofdstuk 9, paragraaf 2 (evenzo KV 2:2,4); indeling volgens Bruder 1843 en Koops 2012.

Principia Philosophiae Cartesiana (PPC) en *Cogitata Metaphysica* (CM)

- PPC 1:8 stelling 8 van deel 1 van *De beginselen van de wijsbegeerte van Descartes* (evenzo PPC 1:def.; PPC 1:ax. 4; PPC 3:def. 2)
CM 2:12 deel 2, hoofdstuk 12 van *Metafysische Gedachten*.

Tractatus Theologico-Politicus (TTP)

TTP 16:8 hoofdstuk 16, paragraaf 8 van *Theologisch-Politiek Traktaat*; indeling volgens F. Akkerman 1997.

Tractatus Politicus (TP)

TP 6:4 hoofdstuk 6, paragraaf 4 van *Staatkundige Verhandeling*; indeling volgens D'huyvetters 2014.

Briefwisseling

Brief 32:4 brief 32, paragraaf 4; indeling volgens F. Akkerman e. a. 1977.

1 Inleiding

De eerste kennismaking, een gemiste kans?

De filosofie van Spinoza staat in het wijsgerige landschap als een berg van graniet; van verre een aantrekkelijke heuvel, van dichtbij een bijna ongeennaakbare rotsformatie, die je slechts met de grootste moeite kunt beklimmen. Eenmaal bovenop zie je meer, maar het duizelt je nog steeds.

Meer dan vijftig jaar geleden kwam ik in aanraking met de filosofie van Spinoza. Mijn college-aantekeningen uit de studietijd in Leiden van de cursus *Geschiedenis van de filosofie* (1962-1963) door dr. J. H. Loenen geven keurig de uitleg van de twee attributen van God, ‘Denken’ en ‘Uitgebreidheid’ weer, maar meer dan deze termen heb ik er niet van onthouden. Ook van de verplichte tentamenstof, onder andere het in die tijd bekende en veel gebruikte boek van G.J. Störig *Geschiedenis van de filosofie*¹ is me weinig bijgebleven. Hetzelfde kan gezegd worden van de *Beknopte geschiedenis der wijsbegeerte*² van B. Delfgouw, hoewel de passage over Spinoza in dit boek – als ik die nu herlees – in al haar beknoptheid als een heldere samenvatting van Spinoza’s filosofie kan worden beschouwd. Het verschil met de opvattingen van René Descartes over God en de wereld – en de relatie daartussen – wordt kort, maar goed beschreven en met een enkel citaat uit Spinoza’s hoofdwerk *Ethica* toegelicht. Delfgouw geeft ook aan dat er strijd heerst over de fundamentele strekking van Spinoza’s werk. Gaat het om een ver doorgevoerd rationalisme, zoals zou blijken uit de wiskundige opzet van de *Ethica*, of is er sprake van een rationele mystiek?³

Nuttige kennis, die in die tijd echter niet door mij werd benut. Dat komt wel vaker voor: je komt met iets in aanraking, je hoort van iets, neemt kennis van iets, maar het zegt je niets, nóg niet althans. Kennelijk ontbrak de relevantie van de toen netjes uit mijn hoofd geleerde ‘attributenleer’. Kennis groeit soms langzaam en bij herhaling. Inzicht ontstaat nog veel later, zoals Spinoza zelf leert. Zijn theorie van toenemend begrip en groeiend inzicht, van ‘de verbetering van het verstand’, zoals hij het formuleerde, spreekt me

nu enorm aan en wil ik toepassen op zijn eigen filosofie. Het loont de moeite om, hoe moeilijk het ook is, zeker bij eerste kennismaking, het granieten bouwwerk van zijn denken beetje bij beetje, door intensieve aandacht en studie, te leren kennen en begrijpen. Toename van kennis scheidt vreugde, zoals elke nieuwe wetenschappelijke ontdekking of uitvinding (wat niet hetzelfde is) telkens weer opnieuw bewijst. Of je door méér kennis ook een beter mens wordt, valt te bezien, maar dat is wel de kern van Spinoza's denken: als we ons laten leiden door rede en redelijkheid, dat wil zeggen door adequate kennisvermeerdering, inclusief zelfkennis, leidt dit tot handelen in grotere vrijheid. Daar gaat het om: *bene agere et laetari* (goed handelen en blij zijn). Spinoza wordt vaak de filosoof van de blijdschap genoemd, maar dit roept meteen de vragen op wát Spinoza dan onder blijdschap en onder goed handelen verstaat, onder rede en vrijheid, en waar die blijmoedigheid of vreugde uit voortkomt. Betekenen die begrippen precies hetzelfde als wij ze in het dagelijkse leven gebruiken?

Deze vragen komen aan de orde in deze studie en krijgen daar een berekend en persoonlijk getint antwoord. De strekking van Spinoza's werk ligt gelukkig nog steeds niet vast.

Overlevingsdrang en zelfbehoud

Na mijn eerste kennismaking stuitte ik twintig jaar later opnieuw op enkele van Spinoza's gedachten. In 1982 las ik in verband met het werk van Primo Levi het boek van Terrence des Pres *The Survivor. An Anatomy of Life in the Death Camps*,⁴ dat gaat over het leven en overleven in de concentratiekampen van Hitler-Duitsland en in de strafkampen van Stalins Goelag. Dit boek begint verrassenderwijs met:

*Each thing, said Spinoza in the 'Ethics', in so far as it is in itself, endeavors to persevere in its being. That may not be true for rocks and stars, but for societies and men it is undeniable. Survival of the body and its well-being take priority over everything else, although this imperative is transcended and lost sight of when the machinery of civilization is working as it should.*⁵

Als de beschaving niet haar voortschrijdend werk doet, tot barbarij vervalt en mensen in extreme omstandigheden opsluit in vernietigingskampen, welke krachten komen dan naar boven om te overleven, zo vraagt Des Pres zich af aan de hand van egodocumenten van overlevenden en als thema in bekende romans als Albert Camus' *De pest* en Alexandr Solzjenitsyns *Een*

dag in het leven van Ivan Denisovitsj. Bestaat er een biologische bestaansdrift op momenten dat het leven op het spel staat, bedreigd wordt en in zijn kern wordt aangetast? Waar komt die bestaansdrift of overlevingsdrang van mensen vandaan en waarom lukt het de een wel en anderen niet om in heel moeilijke omstandigheden overeind te blijven? Is dit louter een kwestie van toeval of geluk? De ervaringen van de twee gruwelijkste misdaadregimes uit de twintigste eeuw wijzen in de richting van overmacht, willekeur en toeval, waar de individuele geïnterneerden weinig tegenover konden stellen – Des Pres wijst hier ook op. Maar de intrigerende vraag die hij stelt geldt ook voor minder extreme omstandigheden waaronder mensen kunnen komen te verkeren. In bovenstaand citaat verwees Des Pres naar het begrip dat Spinoza in zijn *Ethica* de *conatus* noemt, dat daar als volgt wordt geformuleerd:

elk ding tracht, voor zover het op zich zelf wordt beschouwd, in zijn bestaan te volharden. (E3:6)

Spinoza formuleert hier een van de primaire wetten van het bestaan, namelijk dat het wezen, de essentie, van elk afzonderlijk ding (d. i. een organisme, een mens, een dier, een bloem, een stoffelijk voorwerp, een ‘enkelding’, een samenstel van dingen, een samenstel van organismen) erin bestaat om te proberen, zo veel als mogelijk is, zichzelf in stand te houden, stand te houden en te volharden in het bestaan (*conatus in suo esse perseverandi*) en om te streven naar zelfbehoud (*conatus esse sese conservandi*). Elk organisme wil voortbestaan, zo stelt Spinoza, met uitdrukkelijke verwijzing naar alle levende organismen, maar ook naar ‘dingen’ als stenen, bergen en sterren (anders dan Des Pres veronderstelde), want Spinoza’s stelling heeft betrekking op alles wat bestaat, het universum als geheel en alle afzonderlijke ‘enkeldingen’. Dit roept bijzondere vragen op: bestaat er werkelijk zoiets als een *conatus* en hoe werkt die bestaansdrang dan? Is het een biologisch verankerd levensbeginsel dat zich onweerstaanbaar uit wanneer de omstandigheden dat vereisen? Is het louter biologisch en biologisch-wetenschappelijk aantoonbaar? Werkt het bij mensen en dieren gelijkelijk en manifesteert het zich op eenzelfde wijze? Is het zichtbaar of zichtbaar te maken in het handelen van mensen? Werkt de *conatus* in alle mensen gelijkelijk of zijn er omstandigheden die de verschillen in feitelijk overleven bepalen?

Deze vragen wakkerden bij lezing van het aangrijpende boek van Des Pres de belangstelling voor Spinoza bij mij aan. Had Spinoza hier iets te pakken en te zeggen wat van wezenlijke betekenis is voor ieders eigen leven, niet alleen voor het overleven in extreme omstandigheden? Dit veroorzaakte

mijn tweede kennismaking met Spinoza's filosofie, nu serieuzer en uit innerlijke drang tot weten en niet om een tentamen te halen. Ik ging op zoek naar een inleiding die me op weg zou kunnen helpen. Het eerste boek dat mij hierbij in handen viel, was *Salvation from Despair. A Reappraisal of Spinoza's Philosophy* van Errol E. Harris.⁶ Kon de wanhoop van geïnterneerde kampbewoners, van overlevenden en van andere oorlogsslachtoffers verdreven worden? Kan wanhoop in heilzaamheid verkeren en werkt dat dan als een redding, als verlossing (*salvation*)? Of gaat het meer om eeuwige gelukzaligheid? Was dat Spinoza's boodschap? Spinoza heeft in zijn hoofdwerk *Ethica* als een van de eerste filosofen speciale en systematische aandacht geschonken aan affecties en emoties waaraan alle mensen onderhevig zijn. Hij geeft in deel 3 van de *Ethica* realistische beschrijvingen van een groot aantal emoties, zoals droefheid, mogelijk oorzaak en gevolg van depressie en wanhoop: 'Wanneer de geest de eigen machteloosheid voorstelt, wordt hij bedroefd.' (E3:55)

Salvation from despair geldt dus niet uitsluitend in extreme omstandigheden waarin het uiterste van mensen wordt gevergd, maar gaat ook op in het alledaagse leven van mensen, waarin dingen tegenzitten en pogingen om iets goed te doen niet lukken. Spinoza geeft een weg aan hoe bewust met dergelijke tegenslag om te gaan en zich in de talrijke en onvermijdelijke botsingen, blutsen en kwetsuren in het (maatschappelijke) leven staande te houden, te streven naar 'zelfbehoud' en volhardend te zijn in onze essentie, dat wil zeggen het eigene van onszelf.

Ik ben blij dat ik in 1982 dit boek van Harris – naar later bleek een van de belangrijke vroege Angelsaksische experts op het gebied van Spinoza en langdurig en trouw lid van de Nederlandse Spinozavereniging – vrij toevallig in handen kreeg. Het begint met Spinoza's wetenschappelijke houding en maakt vervolgens een eenvoudige, maar bekende indeling in drie delen: *God, Man, Human Welfare*. Hiermee begon mijn serieuze studie van het werk van Spinoza, die tot de dag van vandaag voortduurt, want het lezen van Spinoza is even moeilijk als uitdagend.

Spinoza lezen: even gevaarlijk als moeilijk

Het lezen van Spinoza's werk is niet alleen moeilijk, maar kan zelfs gevaarlijk zijn. In zijn verslag over zijn verblijf in het concentratiekamp Bergen-Belsen vertelt Abel Herzberg van een vrouw die bijna aan haar ontberingen bezweken was: 'Ik zag ook dat zij in haar reeds verstijfde handen een boek omklemd hield. Ik was er nieuwsgierig naar wat voor boek dat was en welke

troost die vrouw daarin gezocht had. Het was niet, zoals U wellicht verwacht, de Bijbel. Het was de *Ethica* van Baruch d'Espinoza.⁷

Zij had al die tijd onder een plank in haar bed een exemplaar van Spinoza's *Ethica* verborgen gehouden. Als ontdekt was dat zij een boek van een Joodse wijsgeer verstoppt hield, had zij daarvoor een zware tot zeer zware straf moeten ondergaan. Maar kennelijk had zij al die tijd moed en kracht uit het lezen van Spinoza, hoe gevaarlijk ook, kunnen putten. Het doet onwillekeurig denken aan Spinoza's eigen tijd, waarin zijn vernieuwende denkbeelden en geschriften als hoogst gevaarlijk werden bestempeld en niet gelezen mochten worden. Ze konden slechts anoniem gedrukt worden. Veel gebeurde in het heimelijke, in een kleine kring van betrouwbare vrienden. Het kerkelijke en statelijke verbod om zijn werk in het openbaar te verspreiden, duurde nog lang na zijn dood voort.

Zelfs in deze verlichte tijd is het lezen van Spinoza op bepaalde plaatsen in de wereld nog steeds een gevaarlijke bezigheid. In het artikel 'Reading Spinoza in Teheran'⁸ beschrijft Karima Bennoune de activiteiten van Roya en Ladan Boroumand, de twee dochters van een in 1991 in Parijs vermoorde tegenstander van het ayatollah-regime in Iran. Deze dochters zetten het *Human Rights Watch*-werk van hun vader, een advocaat en voorvechter van de democratie in Iran, in ballingschap voort. Naast het in kaart brengen van de honderden politieke moorden en terechtstellingen in deze totalitaire theocratie vertaalden zij teksten van klassieke filosofen in het Farsi; als '*food for thought*', dat in Teheran gelezen kan worden. Van Spinoza werd het hoofdstuk over de vrijheid van denken en van meningsuiting uit het *Theologisch-Politiek Traktaat* overgenomen, dat in een land waar alle wetten onveranderlijk gebaseerd zijn op religie, net zo bevrijdend klinkt als in 1670: '*The object of government is to enable men to employ their reason unshackled.*'⁹ Andere woorden van Spinoza uit 1670 zijn geschreven alsof hij het heeft over het huidige Iran: '*What can be more hurtful than that men who have committed no crime or wickedness should, simply because they are enlightened, be treated as enemies and put to death?*'¹⁰ Jonge dissidenten in Teheran lieten en laten zich inspireren door Spinoza (en Hannah Arendt), geholpen door de vertalingen van de Boroumand Foundation in New York.

Dit brengt een ander aspect van Spinoza's filosofie naar voren: Spinoza als een van de eerste pleitbezorgers van politieke vrijheid en daarmee een van de wegbereiders van de Europese Verlichting. Spinoza was geen bestrijder van religieuze gevoelens als zodanig, maar wel een tegenstander van een op religie gebaseerd politiek bestel (theocratie), beheerst door dogmatische dominees die slechts hun eigen religieuze opvattingen en leerstellingen toestonden. Kerkelijk gezag en statelijk gezag moesten goed onderscheiden en

zo veel mogelijk gescheiden blijven. Zo bepleitte hij eveneens een scheiding tussen religie en filosofie, tussen de manier van beantwoorden van theologische en van filosofische vraagstukken, die in zijn tijd vooral kwesties van de nieuwe natuurwetenschappen betroffen.

De actualiteit van Spinoza's filosofie

Deze drie thema's, namelijk de verbetering en vermeerdering van kennis en inzicht, uitmondend in een verstandige levenswijze, de *conatus* als levensdrang en streven naar zelfbehoud, en het belang van politieke vrijheid voor de inrichting van een staatsbestel en voor het vreedzaam en effectief samenleven, hebben de belangstelling voor Spinoza's filosofie in mij wakker geschud. Ik wilde er meer van weten, een drang tot kennis die door verdere studie alleen maar is uitgediept, al had ik er een lange tijd voor nodig om de reikwijdte van zijn denken te doorgronden en om er zelf een eigen interpretatie van te durven geven. De opzet van dit boek is daarvan verslag te doen en de samenhang van deze thema's met het geheel van Spinoza's denken duidelijk te maken. Ik wil laten zien waarom en op welke punten Spinoza voor de hedendaagse mens, die zoekt naar de zin in zijn of haar bestaan, actueel kan zijn. Ik wil laten zien wat mij in die zeventiende-eeuwse rationalistisch-metafysische visie op de werkelijkheid (d.i. alles wat bestaat) nog aanspreekt – een visie die zo haaks lijkt te staan op de hedendaagse subjectiverende visies. Dit zijn vooral, om vooruit te lopen op wat ik nog uitvoerig zal toelichten, de volgende kenmerken van Spinoza's filosofie en levenswijze:¹¹

- zijn consequent wetenschappelijke houding bij het bestuderen en analyseren van al zijn onderwerpen: hoe theorie en scherpe observaties van het menselijke gedrag samengaan;
- zijn theorie van de samenhang tussen delen en gehelen: hoe elk afzonderlijk deel in het geheel opgaat en het geheel tot uitdrukking komt in de afzonderlijke delen, hoe delen en gehelen samengaan;
- het verstandig en bewust omgaan met emoties: hoe denken en gevoelens kunnen samengaan;
- de idee van het streven naar zelfbehoud van eenieder: hoe eigenbelang en solidariteit samengaan;
- de idee van persoonlijke en politieke vrijheid: hoe die twee zich verhouden tot elkaar en al of niet samengaan;
- een sobere, integere en tolerante levenswijze: hoe leven met weinig

materiële middelen kan samengaan met veel ‘welstand’ (een zeventiende-eeuws begrip voor het twintigste-eeuwse welzijn, *well-being*, dat ik voorlopig zou willen omschrijven als ‘een fundamentele instemming met het bestaan’).

Tegelijkertijd kan ik mijn twijfels bij enkele onderdelen van Spinoza’s ‘oplossingen’ van fundamentele kwesties niet kwijtraken: over God, de wereld, de oorzaken van menselijk handelen, de inrichting van de staat en de absolute eis tot gehoorzaamheid aan de staat, over de beoordeling van goed en kwaad in de wereld, over de relatie tussen gedetermineerdheid en vrijheid. Dit lijkt me niet tegenstrijdig aan de waardering voor en de actualiteit van zijn denken. Spinoza’s filosofie zet aan tot zelf nadenken, tot zelf kennis vergaren, en het kan best zijn dat bij het helemaal doorgronden van Spinoza nieuwe vragen naar boven komen in de trant van: maar wat verstaat hij dan onder ‘vrijheid’, onder ‘determinatie’, onder ‘vrije wil’? Begripsanalyse en terminologische verduidelijkingen kunnen dan te hulp komen. Ook sluit ik niet uit dat mijn interpretatie van de soms zeer abstracte termen van Spinoza niet volledig juist hoeft te zijn – wie zal dat zeggen?

De filosofen Paul Ricœur en Leszek Kołakowski hebben allebei, onafhankelijk van elkaar, Spinoza’s filosofie bekritiseerd, maar pas nadat ze zich zijn denken grondig hadden eigen gemaakt.¹² Spinoza is iemand, zo schreven ze, die je dwingt heel goed en diep na te denken over zijn bewonderenswaardig consequent en coherent systeem. Je leert daar heel veel van, zelfs als uiteindelijk blijkt dat een aantal geconstateerde tegenstrijdigheden in Spinoza’s geschriften voor jou niet aanvaardbaar is; wellicht kunnen andere interpretaties de tegenstrijdigheden opheffen of als niet-tegenstrijdig aanmerken. De bewondering en waardering voor Spinoza doen daar niet aan af. Op het einde van deze studie zal ik dus beredeneren waarom ik niet alle opvattingen van Spinoza of de standaarduitleg over bepaalde kwesties kan onderschrijven, zoals de aard en status van empirische kennis, een bepaalde uitleg van zijn determinisme, de relativistische uitleg van ‘het kwaad’ en de opvatting dat mensen niet verantwoordelijk kunnen zijn voor het kwaad dat zij aanrichten; en ten slotte de absolutistische kenmerken en consequenties van zijn staatkundige ideeën.

2 Een chronologische benadering

De opzet van dit boek

De opzet van deze studie is als volgt. Na een korte schets van Spinoza's leven zal ik in de volgende hoofdstukken zijn geschriften in de volgorde waarin ze tot stand zijn gekomen, bespreken. Deze chronologische opzet is tegenwoordig minder gebruikelijk dan in de eerste studies over Spinoza aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Thans wordt de filosofie van Spinoza meestal gepresenteerd en besproken vanuit zijn laatste, geheel voltooid en meest gerijpte boek, de *Ethica*, waar hij ook zijn roem aan te danken heeft. Deze op zichzelf geheel begrijpelijke en juiste benadering heeft echter twee neveneffecten. Het eerste is dat de eerder verschenen en eerder geschreven, maar later gepubliceerde geschriften van Spinoza vaak worden geïnterpreteerd met kennis achteraf, met 'de kennis van nu'. De huidige lezers van Spinoza's *De beginselen van de filosofie van R. Descartes* (1663) of van zijn *Theologisch-Politiek Traktaat* (1670) weten veel meer dan de tijdgenoten van Spinoza, die niet meteen alle verbanden konden leggen tussen Spinoza's opvattingen over God en godsdienst en zijn reeds gerijpte, maar nog niet volledig geopenbaarde metafysisch uitgangspunt, zo krachtig verwoord in het eerste deel van de *Ethica* (1677). Het tweede effect is meer didactisch. De beginnende én vaak ook nog gevorderde lezers, nieuwsgierig naar deze 'grootste Nederlandse filosoof', struikelen heel gemakkelijk over de wiskundige wijze waarop Spinoza zijn ideeën in de *Ethica* weergeeft. Vaak begrijpt men er in eerste instantie weinig van, zoals mijzelf overkwam. Mijn ervaring met cursussen die de Vereniging Het Spinozahuis jaarlijks geeft voor filosofisch geïnteresseerden, heeft dit vele malen bevestigd. Men raakt teleurgesteld en laat de eerste kennismaking met Spinoza voor wat die waard is. Dat is jammer. Op grond van deze ervaring heb ik mijn (eigen) cursus een keer omgegooid en begon ik met het veel toegankelijker eerste boek van Spinoza, de onvoltooide *Verhandeling over de verbetering van het verstand* (vermoedelijk tussen 1659 en 1661 vervaardigd),

dat vooral Spinoza's methode en kennisleer behandelt. Uit deze nieuwe aanpak resulteerde vervolgens een soort didactisch experiment, waarin deelnemers en deelneemsters van een cursus over Spinoza in zeven bijeenkomsten flinke delen uit zes geschriften van Spinoza in chronologische volgorde lazen en onder mijn leiding bediscussieerden. Alleen zijn zevende, eveneens onvoltooide, boek over de *Hebreeuwse grammatica*, gepubliceerd in de *Opera Posthuma*, viel begrijpelijkerwijs daarbuiten. Men moet daarvoor elementaire kennis bezitten van het Hebreeuws.

Dit didactisch experiment verliep wonderwel. Het is interessant te leren hoe Spinoza langzaam zijn ideeën vormde en afwisselend weergaf in verschillende stijlvormen: autobiografisch, allegorisch, synthetisch redenerend, axiomatisch-deductief, historisch-filologisch, geometrisch met aanvullende betogende opmerkingen en uitweidingen. Men raakte op deze wijze vertrouwd met zijn terugkerende uitgangspunten en argumentatie.

Verrassend was te zien hoe consistent Spinoza is (geweest) door alle jaren van zijn filosofische ontwikkelingsgang heen. Er is geen sprake van de 'jonge' versus de 'oudere' Spinoza, zoals bijvoorbeeld bij Karl Marx of Ludwig Wittgenstein. Deze consistentie is eveneens zichtbaar in het praktische doel van zijn filosofie, die kennis en kennisvermeerdering in dienst stelt van het bereiken van een juiste levenswijze, 'het hoogste goed', zoals hij dit meermalen in zijn geschriften noemt. Hij duidt dit ook aan met een oude, theologisch aandoende uitdrukking, 'gelukzaligheid' (Latijn: *beatitudo*), die ik voor mezelf heb vertaald met: 'een fundamentele instemming met het bestaan'; een uiteindelijke aanvaarding met alle goede en slechte kanten die het individuele en maatschappelijke leven, de natuur en de kosmos, te zien geven. Het verwerven van dit inzicht brengt volgens Spinoza geluk en vreugde teweeg.

In deze studie volg ik derhalve de chronologisch geordende geschriften van Spinoza. Van elke publicatie wordt de ontstaansgeschiedenis geschetst. Daarna komen één of meer karakteristieke onderwerpen aan de orde, waarbij ik zo goed mogelijk de gedachtegang van Spinoza – aan de hand van door mij gekozen citaten – weergeef en uitleg, met zijn eigen voorbeelden en waar mogelijk ook met hedendaagse voorbeelden toegelicht. Daarbij geef ik regelmatig persoonlijk commentaar op verschillende onderwerpen en stel ik vragen bij een aantal door Spinoza zelf opgeworpen kwesties. Hoe zouden we dergelijke vragen kunnen beantwoorden, consequent redenerend vanuit zijn eigen opgebouwde filosofisch systeem? Ten slotte formuleer ik af en toe ook mijn twijfels over bepaalde onderdelen van Spinoza's filosofie, bijvoorbeeld over het praktische nut van zijn staatstheorie, die wel

erg doordrenkt is met het absolutistische denken van de zeventiende eeuw. Sommige van zijn ideeën zijn achterhaald. De waardering voor een groot filosoof hoeft niet uit te lopen op kritiekloze verering. Wel besteed ik veel aandacht aan de mogelijkheid om zijn democratie-opvatting naar deze tijd te vertalen, maar daarvoor baseer ik mij meer op zijn in de *Ethica* ontwikkelde mensvisie dan op zijn politieke geschriften; die zijn naar mijn mening door de tijd ingehaald, zoals met name de ontwikkeling van een rechtsstaat, die hij in zijn tijd nog niet heeft kunnen voorzien.

Ik stel ook vragen over Spinoza's opvattingen, die aanleiding hebben gegeven voor hedendaags interpretaties van zijn determinisme, waarin het menselijk handelen *slechts* zou kunnen worden verklaard uit natuurlijke 'oorzaken': niet ikzelf, maar *mijn brein heeft het gedaan*.¹ Daarbij ga ik in op het onderscheid tussen *logische* determinatie, als onderdeel van het denken, en natuurwetenschappelijke determinatie als onderdeel van de uitgebreide natuurlijke wereld. Bij de beantwoording van de moeilijke vraag naar de relatie tussen determinisme en menselijke vrijheid let ik op het verschil tussen 'oorzaken' en 'condities', tussen *reasons and causes* van menselijk gedrag, en tussen een naastgelegen oorzaak (*causa proxima*), interveniërende oorzaken en condities, en de uiteindelijke oorzaak, die Spinoza vindt in God/*Natuur* (bewust en consequent door mij cursief en met een hoofdletter geschreven).

Ook maak ik vrijelijk én selectief gebruik van de talloze commentaren die in de loop van de laatste anderhalve eeuw op zijn filosofie zijn verschenen. Spinoza was een kind van zijn tijd, en het is daarom vanzelfsprekend dat niet al zijn opvattingen tot op de dag van vandaag houdbaar zijn gebleven. Op deze wijze wordt in hoofdstuk 4 Spinoza's kenleer (epistemologie) besproken en komen in hoofdstuk 5 de eerste formuleringen van de *conatus* en het streven naar de hoogste vorm van kennis en wijsheid aan de orde. In hoofdstuk 6 komt Spinoza's verhouding tot Descartes aan de orde, met de herformuleringen van diens filosofie in wiskundige vorm (definities, axioma's, stellingen, gevolgtrekkingen, toelichtingen). Was Spinoza een cartesiaan of werd hij voornamelijk geïnspireerd door de toenmalige nieuwe wetenschappelijke denkwijze die Descartes, samen met anderen (Nicolaas Copernicus, Galileo Galilei, Francis Bacon, Robert Boyle, Isaac Newton) had geïntroduceerd?

Spinoza's al tijdens zijn leven beroemd en berucht geworden werk *Theologisch-Politiek Traktaat* (1670) wordt in hoofdstuk 7 besproken. Daarin komen zijn kritiek op de gangbare opvattingen over God en godsdienst aan de orde, alsmede Spinoza's eerste ideeën over de beste inrichting van staat en samenleving. De *Ethica*, Spinoza's hoofdwerk, na zijn dood gepubliceerd

(1677), is zo'n meesterlijk en monsterlijk moeilijk boek, dat het niet passend zou zijn dit in slechts één hoofdstuk te behandelen. Maar om de systematiek van de chronologische opzet niet te doorbreken, heb ik de inhoud van de vijf delen van de *Ethica* in vijf afzonderlijke hoofdstukken (8 t/m 12) zodanig beschreven, dat ik de mijns inziens voornaamste onderwerpen uit elk deel voldoende uitvoerig aan de orde stel.

De politieke filosofie van Spinoza, zoals hij die aan het einde van zijn leven, na de moord op de gebroeders De Witt in 1672, formuleerde, komt uitvoerig ter sprake in hoofdstuk 13. In de onvoltooide *Staatkundige Verhandeling* (1677) worden de drie voornaamste staatsvormen – monarchie, aristocratie en democratie – met elkaar vergeleken en bediscussieerd. Was Spinoza een van de eerste pleitbezorgers voor de democratie? Ja, maar vinden we in dit geschrift al de eerste sporen van een rechtsstaatgedachte? Ik meen van niet. Mochten alle burgers, mannen en vrouwen gelijkkelijk, al meedoen in het landsbestuur? Spinoza's antwoord op deze laatste vraag was negatief, zoals op de allerlaatste bladzijde van de *Staatkundige Verhandeling* te lezen valt. Moet dit als 'een zwarte bladzijde' van zijn filosofie worden beschouwd of kan daaruit worden opgemaakt dat Spinoza in dit opzicht niet zijn tijd vooruit was? Ik zal in dat hoofdstuk beredeneren waarom de negatieve antwoorden geenszins betekenen dat Spinoza's politieke denken niet van groot belang is geweest – en nu nog is – voor onze opvattingen over democratie. Maar het geeft tevens aan waarom ik niet in alle opzichten Spinoza's filosofische staatsopvatting deel. Dat ik om deze en andere redenen niettemin heel veel inspiratie en denkkracht ontleen aan Spinoza's filosofie, wil ik in een slothoofdstuk met enkele persoonlijke conclusies aangeven.

3 Van geboorte- tot sterfhuis: Spinoza's korte leven

Over het korte leven van Spinoza (1632-1677) is weinig bekend. Wat in de loop van de afgelopen drie eeuwen bekend geworden is, vanaf de eerste levensbeschrijvingen van Johannes Colerus (J. Köhler) uit 1706¹ en J. M. Lucas uit 1735² tot en met de uitstekende moderne biografie van S. Nadler (1999; 2003),³ is in meer of mindere mate al vele malen herhaald. In oudere studies over Spinoza worden eveneens interessante details over zijn leven, al of niet op waarheid berustend, verteld. Ik kan daar in deze bescheiden studie regelmatig gebruik van maken en zal ernaar verwijzen, maar ik kan er weinig aan toevoegen. Belangrijke informatie over Spinoza's leven en zijn filosofie is echter ook te putten uit een nauwgezette en chronologische bestudering van zijn brieven, die na zijn dood zijn verzameld en gepubliceerd in de *Opera Posthuma* en in de Nederlandse vertaling ervan, *De Nagelate Schriften* (1677). Wat Spinoza in zijn briefwisseling aan vrienden, en in zijn antwoorden aan voor- en tegenstanders schrijft, dient op zijn woord geloofd te worden.

Als hij bijvoorbeeld in zijn brief aan de Duits/Engelse diplomaat en natuurfilosoof Henry Oldenburg (1615-1677) van 1 oktober 1665 uit Voorburg de redenen weergeeft waarom hij bezig is een verhandeling te schrijven over zijn inzichten betreffende de Heilige Schrift, noemt hij uitdrukkelijk de mening die het gewone volk over hem koestert. Die goede gelovigen houden niet op hem te beschuldigen van atheïsme, hetgeen Spinoza ertoe brengt te schrijven: 'Ik voel mij gedrongen ook die gedachte af te wenden zoveel als mogelijk.'⁴ Deze brief kan naar mijn mening gebruikt worden om de veel gestelde vraag te beantwoorden of Spinoza nu wel of niet oprecht in het bestaan van God geloofde. Spinoza geeft hier zelf het antwoord dat hij geen 'godloochenaar' genoemd wil worden. Zo heeft hij het begrip God in zijn filosofie ook niet als dekmantel gebruikt, zoals in sommige commentaren is beweerd.⁵ Wel zal blijken dat hij afstand neemt van het christelijke antropomorfe godsbegrip (God als een vader, met menselijke eigenschappen bekleed) en aan het begrip 'God' een eigen betekenis toekent, die terug te voeren valt op de Joodse middeleeuwse wijsbegeerte.⁶

Ik zal Spinoza's brieven op deze wijze regelmatig gebruiken om lastige vraagstukken te ontrafelen of om zijn denken beter te kunnen duiden. Net als de teksten van zijn brieven vaststaan, kan met redelijk grote zekerheid gezegd worden in welke plaatsen en in welke huizen Spinoza gedurende verschillende perioden in zijn leven gewoond heeft. Tussen het begin en het einde van zijn leven is Spinoza – net als de meeste mensen – vele malen verhuisd. Meestal wordt het geboortehuis van beroemde mensen tot museum ingericht, zoals het geval is bij Michel de Montaigne, René Descartes, Pierre Bayle, Alexis de Tocqueville en vele anderen (Elvis Presley niet te vergeten). Maar bij Spinoza, de beroemde Amsterdamse filosoof, liep het anders. Niet het geboortehuis, maar zijn sterfhuis zou grote bekendheid gaan genieten.

Baruch de Spinoza (roepnaam Bento) werd als tweede zoon van Michaël en Hannah Debora d'Espinoza, op 24 november 1632, geboren in het hartje van Amsterdam, dat Vloomburg (ook wel Vlooienburg) werd genoemd, op een steenworp afstand van de plek waar het Amsterdamse stadhuis werd gebouwd (thans Paleis op de Dam). Michaël, wiens eerste vrouw op jonge leeftijd was gestorven, hertrouwde met Hannah Debora en zij kregen vijf kinderen, twee dochters, Rebecca en Myriam, en drie zonen, Isaac, Baruch en Gabriël. Zijn ouders, die tot de marranen (in Spanje en Portugal ogenshijnlijk tot het christendom bekeerde joden) gerekend werden, waren in 1603 uit Portugal voor de Spaanse inquisitie naar Amsterdam uitgeweken, net als vele andere Sefardische kooplieden. Die hadden aldaar in 1597 hun eerste synagoge gesticht in Amsterdam, het nieuwe, vrije Jerusalem. Spinoza's vader was een redelijk welvarend koopman in zuidvruchten geworden. Het gezin woonde aan de Houtgracht (thans Waterlooplein), naast de synagoge, waarin Michaël enkele functies vervulde. Dit huis is in 1840 afgebroken voor de bouw van de Mozes en Aäronkerk. Maar in deze buurt groeide Spinoza op en werd hij naar eigen zeggen 'op gebrocht'. Hij ging tot 1651 naar de toen al beroemde Portugese Talmoe Thora-school, *Ets Haim*, met bekende en geleerde rabbi's zoals Manasseh ben Israel en Saul Levi Morteira.

Spinoza is zeven keer in zijn leven verhuisd. Hij verloor op jonge leeftijd zijn moeder, die in 1638 door ziekte (tuberculose) en zwakke gezondheid stierf. Ook zijn oudere broer Isaac en zijn jongere zuster Myriam stierven op jonge leeftijd. Zijn inmiddels hertrouwde vader overleed in maart 1654, toen Spinoza 21 jaar was. Met zijn jongere broer Gabriël (eigenlijk Abraham geheten) zette hij het bedrijf van zijn vader voort onder de naam Firma Bento & Gabriël d'Espinoza.⁷ Hij werd echter op 27 juli 1656 uit de Portugees-Joodse gemeenschap verbannen. De precieze redenen voor deze ingrijpende maatregel zijn historisch (nog steeds) onduidelijk, en er zijn

verschillende verklaringen voor gegeven. Was de banvloek uitgesproken op theologische gronden? Zo zou Spinoza reeds op jonge leeftijd getwijfeld hebben aan de goddelijke openbaring van de heilige boeken, onder andere door te wijzen op tegenstrijdigheden in de door verschillende profeten geschreven boeken. Hij zou de onsterfelijkheid van de ziel hebben ontkend. Ook volgde hij niet stipt de wetten van Mozes en trok die eveneens in twijfel.⁸ Dit waren allemaal mondelinge beweringen, want Spinoza had op die leeftijd nog geen enkel theologisch of filosofisch geschrift het licht doen zien.

Of ging het om iets anders, namelijk om het feit dat hij de bij de erfenis verkregen schulden van zijn vaders bedrijf niet kon en wilde vereffenen? Spinoza deed – vier maanden voor de banvloek werd uitgesproken – samen met zijn voogd van de Weeskamer L. Craeijer een beroep op het Hollands burgerlijk recht waarin – in tegenstelling tot Joodse civiele wetten – minderjarigen (jonger dan 25 jaar in die tijd) zich handelingsonbekwaam konden laten verklaren voor het boedelbeheer en de schuldvorderingen uit een erfenis.⁹ Er dreigde namelijk een faillissement van de Firma d’Espinoza. Deze ongebruikelijke vorm van ‘schuldsanering’¹⁰ zou in het handelsmilieu van zijn Portugese gemeenschap de druppel kunnen zijn geweest die de theologische emmer deed overlopen. Het zich niet houden aan de – intern geldende – Joodse civiele wetten op het gebied van familierecht, erfrecht en handelsrecht, werd als een ernstige schending beschouwd, die een uitsluiting uit de gesloten religieuze gemeenschap rechtvaardigde.

In elk geval stond Spinoza op straat. Elke omgang met leden van zijn eigen gemeenschap, inclusief zijn broer en zuster, was streng verboden. Dit moet wel een bijzondere ervaring zijn geweest, een gevoel van onafhankelijkheid en tegelijk een situatie van sociaal isolement. Hij heeft zich nooit bekeerd tot een andere geloofsgemeenschap. Wel raakte hij bevriend met enkele kooplieden die hij van de Amsterdamse beurs kende. En hij werd opgenomen in een kleine kring van verlichte Amsterdammers, die, net als Spinoza, hevig geïnteresseerd waren in de nieuwe filosofie van de natuur en de nieuwe wetenschappen. Spinoza veranderde zijn naam: Baruch werd Benedictus, de Latijnse naam voor het Hebreeuwse ‘Gezegende’. Zijn broer Gabriël vertrok naar de Cariben (Barbados), waar hij eindigde als een succesvol en welvarend koopman in Jamaica.

Na zijn verbanning woonde Spinoza vermoedelijk – er is over deze periode heel weinig bekend – een tijd in het huis van zijn vrijzinnige leermeester dr. Franciscus van den Enden, een gewezen jezuïet die in Amsterdam een Latijnse School had opgericht. Spinoza zette aldaar zijn reeds eerder van hem ontvangen onderricht in het Latijn voort, gaf zelf lessen Hebreeuwse

grammatica, en maakte via Van den Enden tegelijkertijd kennis met de wijsbegeerte van Descartes, die toen in Nederland grote belangstelling trok. Rond 1660 verbleef hij enige tijd bij de Amsterdamse regent dr. Dirk Tulp, op diens landgoed ‘Tulpenburg’, in de buurtschap Kostverloren aan de Amstel (zijn moeder en zuster waren begraven op de Joodse begraafplaats in Ouderkerk aan de Amstel).

In 1661 voer hij per trekschuit van Ouderkerk aan de Amstel naar Rijnsburg, met als bagage een hemelbed, zijn slijpmolen voor het slijpen van lenzen en een kist met boeken. In Rijnsburg, dicht bij leergierige studenten van de universiteit van Leiden, vond hij vrijzinnige geestverwanten, de collegianten, die een soort christelijke broederschap nastreefden. Hij vond kost en inwoning in het huis van Herman Homan aan het Katwijkerlaantje, toen ook wel het ‘Paradijslaantje’ genoemd, naar het bekende, op de gevel van het huis geschilderde, puntedicht van Dirk Rafaelszn. Camphuysen:

Ach! Waren alle menschen wijs
En wilden daer by wel
De Aerd waer haer een Paradijs
Nu isse meest een Hel.¹¹

Dit huis is thans het Spinozahuisje van Rijnsburg, als museum ingericht, met Spinoza’s boeken en slijpstenen. Hier werkte hij in alle rust aan zijn *Ethica*, waarvan drie boeken min of meer in eerste vorm gereedgemaakt werden. Ook voltooide hij ten behoeve van een leerling, de Leidse student Johannes Casarius, een samenvatting – op wiskundige wijze weergegeven – van *De beginselen van de wijsbegeerte (Principiorum Philosophiae)* van Descartes, inclusief een weergave van enkele Metafysische Gedachten (*Cogitata Metaphysica*). Op verzoek van zijn intellectuele vrienden in Amsterdam publiceerde hij in 1663 onder zijn eigen naam deze studie over de wijsbegeerte van Descartes, waarmee hij tevens zijn naam en faam in Europa vestigde.

In 1663 vertrok hij, vrij plotseling, wederom per trekschuit, van Rijnsburg via de Oude Rijn en de Vliet naar Voorburg, waar hij tot 1670 inwoonde bij meester-schilder Daniël Harmensz. Tydeman, eerst in diens huis in de Kercklaen (thans Kerkstraat), ‘aan het watertje bij de Voorburgse brug’,¹² dat wil zeggen de – na 1900 gedempte – havensloot in het zuidelijk gedeelte van de Kerkstraat. Vanuit de Kerkstraat had men zicht op de Oude Kerk van de Nederlands Hervormde gemeente van Voorburg. Men heeft zeer lange tijd aangenomen dat, anders dan in Rijnsburg, niet kon worden vastgesteld in welk huis Spinoza in Voorburg heeft gewoond.¹³ Het huis in de Kerkstraat

was moeilijk te identificeren, omdat Tydeman dat huis huurde en de archieven slechts de namen van de huiseigenaren vermeldden. Zeer recentelijk (november 2015) echter is door K. van der Leer, geschiedschrijver van Voorburg, vastgesteld dat dit huis nummer 39 van de Kerkstraat moet zijn geweest, inderdaad ‘aan het watertje’, bij de inham van de Kerkstraat die met een poortje toegang geeft tot de achtergelegen huizen van de Kerkstraat. Nadat eerder door R. Bosscher en F. van Boheemen de naam van de huisbaas van schilder Tydeman was gevonden, kon men nu wel via de gemeentearchieven nagaan welk huis Tydeman precies gehuurd had.¹⁴ Al eerder had C. H. Voorhoeve, de gemeentearchivaris van Voorburg, op 15 december 1982, naar aanleiding van het 350ste geboortjaar van Spinoza, een artikel in de *Haagsche Courant* gepubliceerd waarin hij na grondig speurwerk vermeldt dat Spinoza in twee (!) huizen in Voorburg gewoond had. Tydeman kocht namelijk op 4 mei 1668 zelf een huis aan de zuidzijde van de Herenstraat, dat dankzij de beschreven belendende percelen wel kon worden bepaald. ‘Het ligt voor de hand,’ schrijft Voorhoeve, ‘dat Spinoza, die het goed kon vinden met zijn kostbaas, mee verhuisde naar de Herenstraat.’¹⁵ Van dit pand is de lange overdrachtsgeschiedenis met beschrijvingen van belendende percelen bekend. Het huis is thans de Apotheek Huygens, gevestigd in de Herenstraat 56 – vlak om de hoek van de Kerkstraat. In de gevel zijn de koppen van Christiaan Huygens en Spinoza aangebracht, naar het ontwerp van beeldhouwster Marian Gobius. ‘Het was de wetenschap die beide mannen verbond. Laten we hopen dat het eerste woonhuis ook eens gevonden wordt, dan kan Voorburg trots zijn op twee bekende huizen waarin Spinoza gewoond en gewerkt heeft,’ zo besluit Voorhoeve zijn interessante en weinig opgemerkte artikel.¹⁶ Dat laatste is nu gebeurd en de gemeente Leidschendam-Voorburg heeft een gedenkplaat aangebracht op het huis van Kerkstraat 39.

Toen de pest in Holland uitbrak (letterlijk) en ook in Den Haag vele slachtoffers maakte, verbleef Spinoza gedurende drie maanden, van december 1664 tot februari 1665, te Schiedam bij Alewijn Gijsen,¹⁷ de zwager van Simon Joosten de Vries, de koopman met wie hij bevriend geworden was en die Spinoza af en toe hielp en financieel steunde. Hij onderhield in Voorburg zijn briefwisseling met Oldenburg en met vele andere geleerden en bekende tijdgenoten. Hij wandelde af en toe naar Hofwijck, waar hij met Christiaan Huygens, als die in Voorburg vertoefde, discussieerde over het slijpen van lenzen ten behoeve van sterrenkundige waarnemingen. Christiaan Huygens liet zich enkele malen lovend uit over de handvaardigheid van Spinoza bij het slijpen van lenzen en de kwaliteit van diens lenzen. Sociaal gezien bleef er echter een grote afstand tussen beiden. Huygens liet zich in

brieven aan zijn broer Constantijn en aan vrienden minder hoffelijk uit over Spinoza.

Waarom Spinoza dan in 1670 naar Den Haag verhuisde, is niet geheel duidelijk. Zocht hij bescherming van de raadspensionaris Johan de Witt voor zijn voornamelijk in Voorburg geschreven *Tractatus Theologico-Politicus* (anoniem verschenen in 1670) of wilde hij het landelijke leven van Voorburg verruilen voor dat van de stad, omdat de post er zo lang over deed om Voorburg te bereiken? Beide beweegredenen zijn uit zijn brieven af te leiden. (brief 13 en brief 32)

Na een kort verblijf bij juffrouw Van Velen, familie van schilder Tydeman, aan de Stille Veerkade, nam hij definitief zijn intrek bij Hendrik van der Spijck aan de Paviljoensgracht 72-74. Daar voltooide hij, vermoedelijk rond 1674, zijn *Ethica*, die echter pas op zijn verzoek ná zijn dood door de bevriende Amsterdamse drukker Jan Hendriksz. Glazemaker werd gepubliceerd in de *Opera Posthuma*. Op de Paviljoensgracht leidde hij een rustig denkersleven met bescheiden genoegens, dat echter ruw werd verstoord door de gruwelijke politieke moord op de gebroeders De Witt in het rampjaar 1672. Toen hij openlijk wilde protesteren tegen deze 'ultieme barbaarsheid', moest zijn hospes hem tegenhouden om hem niet het slachtoffer te laten worden van de Oranjegezinde volkswoede.

In 1673 sloeg hij een aanbod af om hoogleraar te worden aan de universiteit van Heidelberg. Hij was er niet gerust op dat hem voldoende tijd en ruimte werd geboden om in alle vrijheid zijn denken voort te zetten. Een ander aanbod, een jaargeld van 600 gulden uit de erfenis van zijn vriend en koopman Simon Joosten de Vries uit Schiedam, aanvaardde hij onder de voorwaarde dat hem slechts 200 gulden zou worden toegekend, omdat dat ruimschoots voldoende zou zijn. In 1676 ontving hij in zijn huis aan de Paviljoensgracht de Duitse filosoof-diplomaat Gottfried Wilhelm Leibniz, aan wie hij echter geen manuscript van de *Ethica* meegaf, omdat hij er niet zeker van was dat Leibniz hier voldoende respectvol mee zou omgaan. Hij bleef sinds zijn verbanning uit de synagoge zijn lijfspreuk *Caute* (Wees voorzichtig) getrouw.

In zijn kamer op de tweede verdieping van het huis aan de Paviljoensgracht stierf Spinoza op zondagmorgen 21 februari 1677, in aanwezigheid van een bevriende Amsterdamse arts, die hij had opgeroepen (zijn huisbaas Van der Spijck was naar de zondagse kerkdienst). Wie die arts is geweest, is niet definitief vast te stellen. Het was óf zijn vriend Lodewijk Meyer óf de arts met wie hij correspondeerde, G. H. Schuller, die na het overlijden van Spinoza weer spoedig met de reguliere trekschuit naar Amsterdam terugkeerde.¹⁸ Op 44-jarige leeftijd was hij geveld door de tuberculose en de glas-

splinters die zijn longen hadden aangetast. Sinds 1927 is deze plek, zijn sterf-huis, een van de beroemdste monumenten van Den Haag geworden. Op zijn eenvoudige zolderkamer, uitkijkend op de 'Dubeletstraat' (thans Doubletstraat), schreef hij zijn grootse, stelselmatig opgebouwde wereld- en levensbeschouwing, die hem tot een van de grote filosofen in de geschiedenis van de wijsbegeerte heeft gemaakt. Ook tot de belangrijkste Nederlandse filosoof, maar in eigen land werd hij meer dan twee eeuwen lang niet als zodanig erkend. Dat is de laatste decennia veranderd. Spinoza werd opgenomen in de canon van het Nederlandse geschiedenisonderwijs, een plaats die hem met ere toekomt.